

Wiesław Chudoba

Zbigniew Marcin Kuderowicz (1931–2015). Wspomnienie

DOI: <http://dx.doi.org/10.12775/RF.2016.009>

W 2015 roku polskie środowisko filozoficzne poniosło kolejną stratę. Zmarł profesor Zbigniew Kuderowicz, historyk filozofii i filozof, zaliczany do kręgu warszawskiej szkoły historii idei. Był wybitnym i cenionym w kraju oraz za granicą historykiem filozofii. Główną dziedziną jego badań była filozofia niemiecka XIX i XX wieku, a w mniejszej części filozofia polska XIX i XX wieku. Jego książki i prace dotyczące między innymi filozofii Hegla, Fichtego, Kanta, Nietzschego, Diltheya, Burckhardta oraz polskiego modernizmu stanowią obowiązkowe lektury kilku pokoleń polskich filozofów i humanistów. Kariera naukowa tego cieszącego się uznaniem i szacunkiem historyka filozofii dzieli się wyraźnie na trzy okresy: warszawski do 1960 roku, krakowski do 1985 roku i białostocki

do 2009 roku. W 2002 roku przeszedł na emeryturę, ale nadal czynny był naukowo i pisarsko.

I. Studia pierwszego stopnia z nauk społecznych Zbigniew Kuderowicz odbył w Krakowie na Uniwersytecie Jagiellońskim w latach 1950-1953. Jako student miał już lewicowe poglądy. Na dalsze studia wybrał się do Warszawy wraz z grupą krakowskich studentów m.in. z Michałem Hempolińskim. Studia drugiego stopnia (magisterskie) z filozofii rozpoczął w 1953 roku na Uniwersytecie Warszawskim i zakończył w 1955 roku obroną pracy magisterskiej o stosunku Kościoła katolickiego do faszyzmu, pisanej pod opieką Andrzeja Nowickiego, a jej recenzentem był Leszek Kołakowski. Studiując filozofię słuchał wykładów Janiny i Tadeusza Kotarbińskich, Marii Ossowskiej oraz innych luminarzy Szkoły Lwowsko-Warszawskiej. Ze względu na marksistowski światopogląd trafił do środowiska szkół partyjnych, do Instytutu Nauk Społecznych (INS) przy KC PZPR, gdzie uczestniczył w prowadzonych tam seminariach z historii filozofii.

Po magisterium rozpoczął studia aspiranckie (doktoranckie), gdzie jego opiekunem był Tadeusz Kroński specjalizujący się w klasycznej filozofii niemieckiej. Przez pewien czas Kuderowicz związany był z Katedrą Materializmu Dialektycznego i Historycznego w Polskiej Akademii Nauk, kierowaną przez Czesława Nowińskiego. Pierwszy jego, jak można sądzić, znaczący tekst, zatytułowany *Polemika w sprawie poglądów filozoficznych młodego Marksa*¹, był recenzją pracy Heinricha Popitzta *Der Entfremdete Mensch. Zeitkritik und Geschichtsphilosophie des Jungen Marx* (1953). Tekst ten wyznacza antropologiczną, prowadzoną w duchu marksizmu, orientację jego filozoficznych poszukiwań jako historyka filozofii.

W kontaktach Zbigniewa Kuderowicza z warszawskimi filozofami i historykami filozofii rodzi się praca doktorska obroniona na Uniwersytecie Warszawskim, zatytułowana: *Doktryna moralna młodego Hegla* (1960). Pracę tę, po śmierci Krońskiego w 1958 roku, ukończył pod kierunkiem Bronisława Baczki; recenzentami byli Marek Fritzhand i Leszek Kołakowski. Nie bez znaczenia dla jego ideowej ewolucji było to, iż był uczestnikiem prowadzonego od 1955 roku w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN – owianego pewną legendą - seminarium Bronisława Baczki z historii filozofii, skupiającego się na problemach historyzmu i antropologii. W instytucjonalnym trójkącie UW - INS – PAN zamyka się ideowa przestrzeń, w której powstawała zarówno jego praca magisterska, jak i dysertacja doktorska. To wszystko sprawiło, iż Kuderowicz jako historyk filozofii ukształtował swoją postawę badawczą w środowisku warszawskich marksistowskich myślicieli, uznanych z czasem za

¹ Por. „*Myśl Filozoficzna*” 1957, nr 3, s. 210-218.

rewizjonistów, jednakże nie miał on zacięcia politycznego i nie miało to istotnego wpływu na jego postawę polityczną. Praca o młodym Heglu została przyjęta z uznaniem, miała bardzo dobre recenzje (m.in. Andrzeja Walickiego) i stała się przepustką do jego przyszłej kariery jako wyróżniającego się historyka filozofii. Kariera ta rozwijała się już jednak poza środowiskiem warszawskim.

Dalszą pracę naukową Kuderowicz kontynuował na Uniwersytecie Jagiellońskim (UJ) w Krakowie. W latach 1960-1985 roku pracował w Instytucie Filozofii UJ, początkowo w katedrze Romana Ingardena. Jak doszło do tego, że Ingarden, fenomenolog, zatrudnił w swojej katedrze Kuderowicza – marksistę, opowiedział mi pewnego razu sam Profesor, kiedy to odprowadzałem go po zebraniu PTF. Otóż, najpierw w rozmowie z Ingardenem zapytał go, czy nie miałby nic przeciw temu, aby mógł pracować w jego katedrze? Ingarden odparł, że nie ma nic przeciw, ale nie ma etatu i jak on załatwi nowy etat w katedrze to przyjmie go do pracy. W tym więc celu udał się do wiceministera szkolnictwa wyższego Eugenii Krassowskiej w Warszawie i jakoś przekonał ją do utworzenia etatu z filozofii na UJ. Liczbę etatów zwiększono i tym sposobem Kuderowicz znalazł się w katedrze Ingardena. Po śmierci największego polskiego fenomenologa przedstawił go w pełnym wnikliwości i serdeczności portrecie filozoficznym, akcentując nonkonformizm, pasję poznawczą i poczucie odpowiedzialność w filozofowaniu².

Po Heglu myśleniem Kuderowicza zawładnął również Dilthey, a wraz z nim pojawiły zainteresowania problemami filozofii kultury. Filozofia Diltheya była przedmiotem habilitacji Kuderowicza w 1966 roku (*Światopogląd a życie u Diltheya*, recenzenci: Jan Legowicz i ponownie Leszek Kołakowski) Po habilitacji pracował na stanowisku docenta, od 1973 roku jako profesor nadzwyczajny, a od 1978 roku jako profesor zwyczajny. W latach 1967–1985 kierował Zakładem Historii Filozofii, zaś w latach 1974–1984 był dyrektorem Instytutu Filozofii UJ. Przez jeden semestr roku 1984 prowadził wykłady i seminarium z historii filozofii polskiej na Uniwersytecie w Moguncji. Jeszcze w Krakowie zainteresował się szerzej polskim modernizmem i przez wiele lat prowadził w Instytucie Filozofii UJ ogólnopolskie seminarium na temat modernizmu³. Okres krakowski to ćwierćwiecze najbardziej intensywnej pracy naukowej, tu powstaje lwia część jego twórczego dorobku, najważniej-

² Por. Z. Kuderowicz, *Osobowość filozoficzna Romana Ingardena*, „*Studia Filozoficzne*” 1970, nr 4-5, s. 195-200.

³ Por. J. Skoczyński, *Polska myśl filozoficzna na tle filozofii powszechnej w planie badawczym Zbigniewa Kuderowicza*, w: *Wyjaśniać i rozumieć: księga dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kuderowiczowi*, (red.) Małgorzata Kowalska, Robert Poczobut, Bartosz Kuźniarz, Białystok, 2006, s. 23. W pracy tej znajduje się bibliografia Z. Kuderowicza (do 2006 roku) na której oparłem się w niniejszym tekście.

sze i najbardziej znaczące jego prace. Barbara Skarga w nawiązaniu do książki *Światopogląd a życie u Diltheya* tak o nim pisała: *historyk filozofii powinien pamiętać, że gdy bada myśl autora, nie jest istotną ani jej obiektywna prawdziwość, ani merytoryczna słuszność. Istotne jest natomiast zrozumienie zespołu pytań, na które ta myśl usiłowała odpowiedzieć, a więc cały jej kontekst teoretyczny i kulturowy związany z daną epoką. Toteż przy analizie i przedstawieniu różnych poglądów należy uwzględnić zespół wartości, które były ich fundamentem, i szukać tego, czego autor bronił, jakim wartościom przyznawał prymat. Ten dezyderat metody badawczej, charakterystyczny dla całej tak zwanej warszawskiej szkoły historyków idei, tak dobrze przez Ciebie sformułowany, widoczny jest we wszystkich ówczesnych Twoich pracach⁴.*

Z Krakowa przenosi się do Białegostoku (1985–2009), gdzie początkowo związany był z tutejszą Filią Uniwersytetu Warszawskiego, a następnie z Uniwersytetem w Białymstoku. Tu zbiera owoce swojej wieloletniej pracy naukowej i dydaktycznej, ciesząc się międzynarodowym uznaniem. Tu też powstaje szereg jego ciekawych prac na rozmaite tematy z określanego szerokiego obszaru badawczego (heglizm, myśl Diltheya, filozofia polska) oraz jego najobszerniejsza praca pt. *Filozofia nowożytnej Europy* (1989), będąca podsumowaniem wieloletnich badań na historią filozofii. Pełnił tu również szereg ważnych funkcji: w latach 1987–1990 prorektora UW do spraw Filii w Białymstoku, Kierownika Zakładu Filozofii i Zakładu Historii Filozofii, a w latach 1993–1997 dyrektora Instytutu Filozofii i Socjologii na Wydziale Humanistycznym Filii UW w Białymstoku. Kiedy w 1997 roku powstaje Uniwersytet w Białymstoku Profesor kieruje jego Zakładem Filozofii do 2006 roku. W uznaniu jego wkładu na rzecz budowy środowiska naukowego Senat Uniwersytetu w Białymstoku przyznaje mu tytuł Zasłużonego dla Uniwersytetu. Ponadto w latach 2004–2007 wykładał filozofię także w Wyższej Szkole Administracji Społecznej w Białymstoku. Okres białostocki zamyka jego aktywność w środowisko akademickim.

II. W bogatym dorobku naukowym twórczości Zbigniewa Kuderowicza da się wyodrębnić i to dość wyraźnie trzy główne obszary badań. Punktem wyjścia jego filozoficznego rozwoju była humanistyczna, a dokładnie antropologiczna, wersja marksizmu nawiązująca do idei młodego Marksa. W optyce marksistowskiej powstała pierwsza praca (praca doktorska) o doktrynie moralnej młodego Hegla i wiele późniejszych prac. Zainteresowanie autorem *Fenomenologii ducha* i jego ideową spuścizną wyznaczyły pierwszy i największy obszar badań Kuderowicza. Przez dziesięciolecia prowadził w nim szczegółowe i rozległe studia nad heglizmem w różnych jego historycznych aspektach, tej tematyce poświęcił najwięcej swoich prac m.in.: *Wolność i historia* (1981); *Przestrogi*

⁴ B. Skarga, *List do Jubilata*, w: *Wyjaśniać i rozumieć ...*, s. 5.

Hegla dla historiografii (1982); *System der Bedürfnisse und Geist. Hegels Verhältnis zur naturalistischen Anthropologie* (1986).

Drugim, mniejszym, ale nie mniej ważnym, obszarem jego badań była myśl Diltheya, której poświęcił swoją habilitację. Istotne jest to, iż zainteresowanie myślą i ideami Diltheya kieruje go w stronę rozmaitych problemów humanistyki i kultury. Popularyzacja myśli i prac Diltheya miało duże znaczenie dla rozwoju polskiej humanistyki. Wszystko to razem powodowało, iż do drugiej połowy lat siedemdziesiątych XX wieku Kuderowicz porusza się niemal wyłącznie w płaszczyźnie tematycznej filozofii niemieckiej. W tym powiększonym obszarze, łączącym się z nazwiskami Hegla i Diltheya, powstały jego liczne dalsze prace z historii filozofii dotyczące wielu splecionych ze sobą tematów i wątków: klasycznej filozofii niemieckiej, filozofii życia, filozofii dziejów, marksizmu, problemu wolności, faszyzmu, metodologii historii filozofii, filozoficznych problemów nauk historycznych, humanistyki rozumiejącej, filozofii kultury i etyki. To właśnie dzięki tym wnikliwym pracom stał się w Polsce wybijającym badaczem filozofii niemieckiej.

Pod koniec lat siedemdziesiątych XX wieku Kuderowicz otworzył trzeci znaczący obszar swoich badań – zajął się filozofią polską, głównie okresem modernizmu. Był on niejako naturalną wypadkową obu głównych kierunków jego dotychczasowych filozoficznych zainteresowań. Stanowił dopełnienie do całości jego pracy jako historyka filozofii. Szczegółowe studia w tym obszarze pozwalały usytuować polską myśl filozoficzną w relacji wobec filozofii niemieckiej i pokazać ją w europejskim tle. Jest to o tyle ważne, iż było to dobrą okazją, dzięki tłumaczeniom wielu jego prac, do popularyzacji polskiej filozofii w niemieckim, i nie tylko niemieckim, obszarze językowym (m.in.: *Husserl as a Critic of Historicism* (1978); *Die Diltheysche Philosophie im Lichte ihrer Rezeption in Polen* (1986); *Das Naturrecht in der Philosophie von Hugo Kołłątaj* (1989); *Die polnische „Philosophie der Tat“ und die deutsche Ästhetik* (1989)).

W przestrzeni wyznaczonej przez tak ukształtowane i powiązane z sobą trzy obszary badań rozwijał Zbigniew Kuderowicz swoją bogatą i wielowątkową refleksję nad myślą Kanta, Fichtego, Nietzschego, a także Schelera, Cassirera, Tołstoja i Husserla i wielu innych filozofów. Badał w niej problematykę kultury, poruszał tematy pozornie odległe, jak problemy sztuki, pokoju i wojny, ekologii. Wiele analiz poświęcił polskim filozofom: Romanowi Ingardenowi, Tadeuszowi Kotarbińskiemu, Arturowi Górkowskiemu, Feliksowi Konecznemu, Władysławowi Tatarkiewiczowi, Józefowi Tischnerowi, Stanisławowi I. Witkiewiczowi i innym. W jego dorobku znalazły się też prace łączące w oryginalny sposób literaturę i filozofię, jak choćby *„Wesele” Wyspiańskiego jako krytyka utopii*. Zwieńczeniem jego wieloletniej pracy jako historyka filozofii była niepełna siedmuset stronicowa synteza *Filozofia nowożytniej Europy*, synteza obejmująca wieki XV–XIX, od myśli Mikołaja z Kuzy do myśli Hegla.

Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX wieku myśl Kuderowicza podąża w kierunku pluralizmu. W swoim wspomnieniu o Tatarkiewicz z uznaniem zauważa i akcentuje jego sprzeciw wobec *wynoszenia jednego systemu i uznania go za jedyny miernik ocen*⁵. Jego erudycyjne prace z historii filozofii coraz bardziej zróżnicowane tematycznie łączą się w jeden wielobarwny strumień wpisany w filozofię kultury. Długie, różnorodne i bogate pod względem treści twórcze filozofowanie Zbigniewa Kuderowicza można zatem ująć jako powolną ewolucją od ideologicznych ram marksizmu do filozofii wolności kultury.

*

Szczegółowa intelektualna biografia i bibliografia prac Zbigniewa Kuderowicza czeka dopiero na opracowanie, zwłaszcza okresy warszawski i krakowski, które są bardzo ważne. W ciągu swojej długiej pracy dydaktycznej wychował kilka pokoleń przyszłych filozofów i miał wielu doktorantów, wśród nich są: Janina Filek, Witold Wit Jaworski, Aldona Litwiniszyn, Stefania Lubańska, Roman Padoł, Włodzimierz Rydzewski, Kazimierz Sosenko. Profesor Kuderowicz był długoletnim członkiem Komitetu Nauk Filozoficznych PAN, a także członkiem redakcji serii *Myśli i Ludzie*.

III. W lecie 2009 roku Kuderowiczowie przenoszą się do Radomia, stąd bowiem pochodzi żona filozofa Anna. Niniejsze wspomnienie nigdy zapewne by nie powstało, gdyby nie pewna nadzwyczajna okoliczność. W lipcu tego roku zmarł Leszek Kołakowski i w prasie radomskiej trwała dyskusja dotycząca uczczenia jego pamięci. Wtedy to miałem tę niezwykłą okazję poznać osobiście Zbigniewa Kuderowicza, kilka jego książek znałem już wcześniej. Najciekawsze i miłe było dla mnie to, że on sam w liście do lokalnej gazety wyraził chęć spotkania się ze mną w związku ze wspomnianą sprawą uczczenia Kołakowskiego po jego śmierci. Spotkałem się z nim niedługo potem (w listopadzie) i mogłem cieszyć się osobistą znajomością oraz naszymi kontaktami na gruncie zarówno filozofii jak i zwykłego życia.

Mieszkając w Radomiu poza środowiskiem uniwersyteckim nadal był aktywny, pisał prace i artykuły. W 2010 roku wziął udział w Festiwalu Filozofii im. Leszka Kołakowskiego OKNA, uczestniczył w debacie „Filozofia i herezja” i wypowiadał się w dyskusji z prof. Marią Dzielską i Agnieszką Kołakowską. Zjawiał się na zebraniach i odczytach radomskiego oddziału PTF, brał chętnie udział w dyskusjach po odczytach Andrzeja Niemczuka oraz Janusza Dobieszewskiego.

⁵ Z. Kuderowicz, *Władysław Tatarkiewicz jako historyk filozofii*, „*Studia Filozoficzne*” 1980, nr 9, s. 13.

W lutym 2012 roku po groźnym upadku trafił do szpitala. Byłem w pociągu do Szklarskiej Poręby, kiedy odebrałem dramatyczny telefon od pani Ani na temat zdrowotnych komplikacji męża. Nie mogłem w tym momencie pomóc, ale pomogli przyjaciele Profesora z Instytut Filozofii UJ. Leczenie trwało kilka miesięcy, ale wrócił do zdrowia i aktywności. W maju 2012 roku uświetnił razem z Tamarą Kołakowską i prof. Karolem Teoplitzem otwarcie Gabinetu Leszka Kołakowskiego w Muzeum im. Jacka Malczewskiego w Radomiu. Spotykaliśmy się przy różnych okazjach, także prywatnie. W pamięci utkwiła mi jedna anegdotyczna historia, o której warto może wspomnieć. Otóż pewnego razu Profesor Kuderowicz zatelefonował do mnie z prośbą, abym wywiózł spod jego balkonu, a mieszkał na parterze, dwa spore klony (sadzonki), które zasłaniały mu – motyw kantowski – widok na otoczenie. Z trudem udało nam się z żoną włożyć je do samochodu i przewieźć na działkę. Wsadziliśmy je do ziemi i nazwaliśmy klonami Kuderowicza. Oba rosną do dzisiaj.

Na jego prośby przywoziłem mu do mieszkania potrzebne do pracy książki i czasopisma. Ostatnią jego większą pracą były dwa hasła dla niemieckojęzycznej encyklopedii filozoficznej (*Überweg* 18. Jhr, 2014), w tym jedno na temat filozofii polskiego oświecenia. Pamiętam naszą ostatnią telefoniczną rozmowę z początku stycznia 2015 roku. Profesor zadzwonił do mnie z życzeniami, a przy okazji wyraził swoją radość z wydrukowanego ostatnio w Szwajcarii hasła o filozofii polskiego oświecenia. Planowaliśmy w naszym oddziale PTF spotkanie z Profesorem Kuderowiczem poświęcone jego intelektualnej drodze oraz pracy historyka filozofii, ale na wiosnę 2015 roku znowu trafił do szpitala i krótko po wyjściu zmarł. Jego śmierć nas zaskoczyła. Pozostawił nam jednakże owoce swojej półwiecznej pracy, wnikliwe i mądre książki dotyczące historii filozofii. Szczęśliwcy, jak niżej podpisany, mogli już po śmierci filozofa kupić w radomskim antykwariacie książki z jego domowej biblioteki. Mnie udało się powiększyć księgozbiór m.in. o znaną pracę B. Baczkii *Rousseau: samotność i wspólnota* z dedykacją autora: *Państwu Docentowstwu Kuderowiczom – z wyrazami prawdziwie krakowskiego szacunku*, 12.XI.65 Bronisław.

Zbigniew Kuderowicz pochowany został 30 kwietnia na Cmentarzu Starym w Kielcach, w rodzinnym grobie.

Ważniejsze prace Z. Kuderowicza:

Polemika w sprawie poglądów filozoficznych młodego Marksa. „*Myśl Filozoficzna*” 1957, nr 3; *Młody Marks a romantyczna koncepcja stosunku jednostki do społeczeństwa*, „*Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*” 1959, t. 4; *Doktryna moralna młodego Hegla: analiza teorii wolności*, 1962;

Scheler czyli personalizm etyczny, w: *Filozofia i socjologia XX wieku*, cz. II, II wyd. 1965; *Fichte*, 1963; *Światopogląd a życie u Diltheya*, 1966; *Dilthey*, 1967, II wyd. 1987; *Hegel a problem ciągłości kultury*, „*Studia Filozoficzne*” 1970, nr 4-5; *Osobowość filozoficzna Romana Ingardena*, „*Studia Filozoficzne*” 1970, nr 4-5; *Biografia kultury: o poglądach Jakuba Burckhardta*, 1973; *Filozofia dziejów: rozwój problemów i stanowisk*, 1973, II wyd. 1983; *Historyk filozofii jako „opiekun spolegliwy”*, „*Studia Filozoficzne*” 1976, nr 3; *Nietzsche*, 1976, IV wyd. 2004; *Husserl as a Critic of Historicism*, „*Report on Philosophy*” 1978, nr 2; *Przegląd metod historii filozofii*, 1978; *Klasyczna filozofia niemiecka jako źródło współczesnej antropologii filozoficznej*, w: *Z zagadnień filozofii i kultury współczesnej*, „*Humanitas*”, t. I, 1978; *Artyści i historia: koncepcje historiozoficzne polskiego modernizmu*, 1980; *Artur Górski jako teoretyk kultury*, „*Archiwum Historii Filozofii i Myśli Społecznej*” 1959, t. 4; *Władysław Tatarkiewicz jako historyk filozofii*, „*Studia Filozoficzne*” 1980, nr 9; *Cierpienie a sens historii*, „*Studia Filozoficzne*” 1981, nr 4; *Wolność i historia: studia o filozofii Hegla i jej losach*, 1981; *Przestrogi Hegla dla historiografii*, „*Historyka*” 1982, t. XII; *Hegel i jego uczniowie*, 1984; *Rozproszyć mit Lukácsa*, „*Zdanie*” 1984, nr 3; [Autobiogram], „*Ruch Filozoficzny*” 1985, nr 3-4; *Die Diltheysche Philosophie im Lichte ihrer Rezeption in Polen*, „*Dilthey-Jahrbuch*” 1985; *System der Bedürfnisse und Geist. Hegels Verhältnis zur naturalistischen Anthropologie*, „*Hegel-Jahrbuch*” 1986; *Wpływ walki z faszyzmem na filozofię europejską*, „*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*” 1988, nr 87; *Das Naturrecht in der Philosophie von Hugo Kottłataj*, w: Bal K. Wollgast S. (red.), *Aufklärung in Polen und Deutschland*, Bd. 2, „*Acta Universitatis Wratislaviensis*” 1989, nr 1107; *Die polnische „Philosophie der Tat” und die deutsche Ästhetik*, w: *Deutsch-Polnische Universitätstage. Vorträge, Reden mit Ansprachen eines Symposiums in Novemeber 1988*, Moguncja 1989; *Filozofia nowożytnej Europy*, 1989, II wyd. 2014; *Ernst Cassirer jako filozof kultury*, w: *Filozofia współczesna*, t. 2, red. Kuderowicz Z., 1990; *Nietzsche - fenomen kultury nowoczesnej*, „*Edukacja Filozoficzna*” 1992, nr 14; *Idea a sens świata: o koncepcji idei w filozofii Kanta*, w: *Idea. Studia nad strukturą i rozwojem pojęć filozoficznych*, 1993; *Filozofia o szansach pokoju. Problem wojny i pokoju w filozofii XX wieku*, 1995; *Ocena heglizmu w kregu polskiego modernizmu: (Stanisław Brzozowski i Karol Irzykowski)*, 1998; *La question des valeurs dans l'Écologie*, w: *La nature: thèmes philosophiques, thèmes d'actualité: actes du XXVe Congrès de l'Association des sociétés de philosophie de langue française (ASPLF)*, „*Revue de theologie et de philosophie*”, Geneve 1996; *Kant*, 2000; *Koncepcja praw historii w ujęciu Feliksa Konecznego*, w: Skoczyński J. (red.), *Feliks Koneczny dzisiaj*, 2000; *Józef Tischner – jako filozof i etyk*, w: *Filozofia XX wieku*, t. 1, red. Kuderowicz Z., 2002; *Czy „Historia filozofii” Władysława Tatarkiewicza należy do humanistyki rozumiejącej?*, w: Głombik C. (red), *Władysław Tatarkiewicz: w siedemdziesięciolecie I wydania „Historii filozofii”*, Katowice 2003; „*Wesele*” Wyspiańskiego jako krytyka utopii, w: Michalik J., Staniej A. (red.), *Magia „Wesela”*, 2003; *Pojęcie wolności w pi-*

smach Andrzeja Walickiego, „Przegląd Filozoficzno-Literacki” 2010, nr 4; *Die Philosophie in der «Sachsenzeit»; Die Philosophie im letzten Drittel des 18. Jahrhunderts*, w: ÜBERWEG 18. JHR, 5/1–2: Holzhey Helmut/Mudroch Vilem (Hrsg.), *Heiliges Römisches Reich Deutscher Nation. Schweiz. Nord- und Osteuropa*, Basel 2014, s. 1531–1584.

Prace o Z. Kuderowiczu:

Wyjaśnić i rozumieć: księga dedykowana Profesorowi Zbigniewowi Kuderowiczowi, Białystok, 2006; *Jubileusz profesora Zbigniewa Kuderowicza*, „Kronos” 2007, nr 3; Andrzejewski B., *Kuderowicz Zbigniew*, w: *Encyklopedia filozofii polskiej*, Lublin, 2011, t. 1; Tyl M., *Zbigniew Kuderowicz – historiografia filozofii wobec wartości zagrożonych*, w: *Filozofia – historia – historia filozofii. Filozoficzne konteksty polskiej historiografii filozofii XX wieku*, Katowice, 2012.